4-SINF O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA MATNLI-TAHLILIY TOPSHIRIQLAR ORQALI TANQIDIY FIKRLASH KO‘NIKMASINI RIVOJLANTIRISH

Xalqaro Nordik universiteti

“Pedagogika” kafedrasi,

2-MTB -26 guruh magistranti

Umarova Zilola Ibodullayevna

Annotatsiya.

Ushbu ilmiy tezisda boshlang‘ich ta’limning 4-sinf o‘qish savodxonligi darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini matnli-tahliliy topshiriqlar vositasida rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlari o‘rganiladi. Matnni o‘qib tushunish faqat mazmunni qayta aytib berish bilan chegaralanmasligi, balki undagi axborotni saralash, yashirin ma’noni anglash, sabab–oqibat munosabatlarini aniqlash, qahramonlar xatti-harakatiga dalil asosida baho berish va mustaqil xulosa chiqarishni ham qamrab olishi asoslanadi. PIRLS baholash doirasidagi to‘rtta tushunish jarayoni hamda o‘quvchilarning yosh va bilish xususiyatlari hisobga olinib, topshiriqlarni oddiy savoldan dalillangan mulohazagacha bosqichma-bosqich murakkablashtirish modeli taklif etiladi. Badiiy va axborot matnlari uchun savol namunalari, “fikr–dalil–izoh” usuli va mezonli baholash tavsiyalari beriladi. Ish nazariy-metodik tavsifga ega bo‘lib, unda tajriba-sinov natijalari da’vo qilinmaydi.

Kalit so‘zlar: o‘qish savodxonligi, 4-sinf, tanqidiy fikrlash, matn tahlili, dalillash, PIRLS, inferensiya, refleksiya, boshlang‘ich ta’lim.

Kirish. Boshlang‘ich maktabda o‘qish savodxonligini rivojlantirish bolaning boshqa fanlarni o‘zlashtirishi, axborot bilan ishlashi va o‘z fikrini

izchil ifodalashi uchun muhim zamin yaratadi. O‘qilgan matn yuzasidan “Kim?”, “Qayerda?”, “Qachon?” kabi savollarga javob topish zarur, ammo bunday faoliyatning o‘zi o‘quvchini mustaqil mulohazaga to‘liq olib chiqmaydi. “Nima uchun?”, “Qaysi jumla fikringni tasdiqlaydi?”, “Boshqa yechim bo‘lishi mumkinmi?” kabi savollar matn bilan faol muloqotni kuchaytiradi. PIRLS 2021 baholash doirasida matnni tushunishning to‘rtta jarayoni ajratiladi: aniq axborotni topish, bevosita xulosa chiqarish, g‘oyalarni talqin va birlashtirish, mazmun hamda matn unsurlarini baholash [1]. Mazkur yondashuv 4-sinf o‘quvchilarining fikrlash faoliyatini turli darajadagi savollar bilan rivojlantirish uchun metodik tayanch bo‘la oladi.

Tezisning maqsadi — 4-sinf o‘qish savodxonligi darslarida matnli-tahliliy topshiriqlarni tanqidiy fikrlash ko‘nikmasi bilan bog‘lashning izchil metodik yo‘llarini asoslash. Shu maqsadda ilmiy-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyoslash, didaktik modellashtirish va topshiriq loyihalash usullaridan foydalanildi. Taqdim etilayotgan tavsiyalar amaliy sinovdan o‘tgan eksperimental natija emas, balki darsda tekshirish mumkin bo‘lgan metodik taklifdir.

Tanqidiy fikrlashni har qanday fikrga e’tiroz bildirish deb tushunish biryoqlama yondashuvdir. Boshlang‘ich sinfda u savol bera olish, fikrni tekshirish, matndagi dalilni ko‘rsatish, muqobil izohni ko‘rib chiqish va xulosani asoslash kabi kuzatiladigan harakatlarda namoyon bo‘ladi. Dewey reflektiv tafakkurni mulohazani asoslari va oqibatlari bilan izchil ko‘rib chiqish jarayoni sifatida talqin qilgan [3]. Vygotskiyning ijtimoiy muloqot va qo‘llab-quvvatlash haqidagi qarashlari esa o‘qituvchi savoli, tengdoshlar munozarasi va yo‘naltiruvchi yordamning ahamiyatini tushuntirishga xizmat qiladi [4].

O‘qish savodxonligi darsida badiiy va axborot matnlari bir xil tahlil qilinmasligi kerak. Badiiy asarda qahramon niyati, voqealar zanjiri, muallif

tasvir vositalari va axloqiy tanlovlar ustuvor bo‘lsa, axborot matnida faktning aniqligi, asosiy va ikkinchi darajali ma’lumot, sarlavha bilan mazmunning muvofiqligi, manba va dalilning ishonchliligi muhim. PISA o‘qish savodxonligi yondashuvi axborot sifatini baholash va mulohaza yuritishga urg‘u beradi, biroq PISA bevosita 4-sinfga mo‘ljallanmagan; shu sababli uning tamoyillari yoshga moslashtirib qo‘llanadi [2].

Topshiriqlarni to‘rt pog‘onada tashkil etish maqsadga muvofiq. Axborotni aniqlash pog‘onasida o‘quvchi matndan javobni topib, tegishli gapni belgilaydi. Izohlash pog‘onasida voqealar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochadi va bevosita aytilmagan ma’noni taxmin qiladi. Talqin pog‘onasida turli qismlardagi ma’lumotlarni birlashtirib, qahramon yoki muammo haqida yaxlit fikr bildiradi. Baholash pog‘onasida esa o‘z qarashini matndan olingan dalil bilan himoya qiladi, boshqa talqin mavjudligini tan oladi.

Savollar osondan murakkabga o‘tishi bilan birga matnning hajmi, lug‘aviy murakkabligi va o‘quvchining tajribasi ham hisobga olinishi lozim. Haddan tashqari murakkab savol tanqidiy fikrlashni emas, tushunmovchilikni yuzaga keltirishi mumkin. Shu bois matnni dastlab mustaqil o‘qish, keyin juftlikda muhokama qilish va yakunda yozma xulosa tuzish ketma-ketligi samarali metodik imkoniyat sifatida tavsiya etiladi. Masalan, qisqa hikoyada bola ko‘chada topib olgan kitobini egasiga qaytarish yoki o‘zida qoldirish o‘rtasida ikkilanadi. O‘qituvchi tayyor axloqiy hukmni aytish o‘rniga quyidagi savollarni beradi: “Qahramon nima topdi?”, “Uning ikkilanayotganini qaysi jumladan bilding?”, “Kitob egasi qanday holatga tushishi mumkin?”, “Sening qaroring qanday bo‘lardi va uni matndagi qaysi dalil qo‘llaydi?” Ushbu ketma-ketlik voqeani eslashdan nuqtayi nazarni asoslashga olib boradi.

“Fikr–dalil–izoh” modeli ayniqsa foydalidir. O‘quvchi avval “Qahramon mas’uliyatli ish qildi” kabi tezisni aytadi; so‘ng matndan aniq holatni

keltiradi; nihoyat, dalil nima uchun fikrini qo‘llab-quvvatlashini izohlaydi. Masalan: “U kitobni egasiga qaytardi (dalil), chunki o‘ziga tegishli bo‘lmagan buyumni saqlab qolish boshqaga zarar yetkazishini tushundi (izoh)”. Bu usul bolaning shaxsiy fikrini matndan ajratmay, dalil bilan bog‘lashga yordam beradi. Qahramonlar xatti-harakatini baholashda yagona “to‘g‘ri” munosabatni majburlashdan ehtiyot bo‘lish kerak. Matnga tayangan ikki xil izoh mavjud bo‘lsa, o‘quvchilar ularni solishtirishi mumkin. Masalan, bir guruh qahramonning qarorini jasorat, boshqa guruh esa shoshqaloqlik deb baholaydi. Muhokama markazida bahoning o‘zi emas, unga keltirilgan matniy asos turadi. O‘qituvchi “Bu fikrni qaysi epizod isbotlaydi?” deb aniqlashtiradi. Axborot matnlarida “Faktmi yoki fikrmi?” topshirig‘i muhim o‘rin tutadi. Masalan, daraxtlarning shahar muhitidagi o‘rni haqida matn berilib, “Daraxtlar soya hosil qiladi” hamda “Eng chiroyli ko‘cha — daraxtli ko‘cha” jumlalari taqqoslanadi. O‘quvchi birinchi jumlani kuzatish orqali tekshirish mumkinligini, ikkinchisi esa subyektiv baho ekanini tushuntiradi. Keyingi savol “Muallif o‘z fikrini qanday ma’lumot bilan kuchaytirishi mumkin?” shaklida beriladi.

Ikki qisqa xabarni qiyoslash ham foydalidir. Bir matnda mahalladagi kutubxona ochilgani haqida rasmiy ma’lumot, boshqasida esa shu kutubxona haqidagi shaxsiy taassurot beriladi. O‘quvchilar matnlarning maqsadi, umumiy jihatlari va farqlarini topadilar. Manbaga oid savollar yoshga mos bo‘lishi zarur: “Bu xabarni kim yozgan?”, “Qaysi ma’lumotni tekshirish mumkin?”, “Nima hali noma’lum?” Bunday faoliyat axborotni shunchaki qabul qilishdan uni ongli baholashga o‘tishni ta’minlaydi. Matnli-tahliliy topshiriqlar darsning alohida yakuniy qismi bo‘lib qolmasdan, o‘qishdan oldingi, o‘qish jarayonidagi va o‘qishdan keyingi faoliyatga taqsimlanishi maqsadga muvofiq. Dars boshida sarlavha va tasvir asosida taxmin ilgari suriladi. O‘qish davomida o‘quvchilar taxminini tasdiqlovchi yoki rad etuvchi jumlalarni belgilaydi. Yakunda esa dastlabki fikrining qanday o‘zgarganini

aytib, sababini izohlaydi. Shunda xato taxmin ham o‘rganish uchun foydali imkoniyatga aylanadi. O‘qituvchi muhokama muhitida o‘quvchining fikrini bo‘lmasligi, turli javoblarga dalil so‘rashi va bahsni shaxsga emas, matnga yo‘naltirishi kerak. “Men boshqacha o‘ylayman, chunki...”, “Matnning ... qismida bunga ishora bor”, “Bu fikrga qo‘shimcha dalil keltirish mumkin” kabi nutqiy qoliplar fikr bildirishga qiynaladigan bolalarga yordam beradi. Guruhli ishda esa har bir o‘quvchining dalil topish, izohlash va umumlashtirishdagi ishtiroki kuzatiladi. Baholash uchun to‘rtta mezon tavsiya etiladi: matn mazmunini to‘g‘ri anglash; matndan mos dalil tanlash; dalil bilan xulosa orasidagi bog‘liqlikni tushuntirish; muqobil fikrga hurmat bilan munosabat bildirish. Har bir mezon 0–2 ball oralig‘ida baholanishi mumkin: 0 — namoyon bo‘lmadi; 1 — o‘qituvchi yordami bilan yoki qisman; 2 — mustaqil va asosli bajarildi. Jami 8 ballik rubrika diagnostik vosita sifatida taklif qilinadi; uni sinf sharoitida sinovdan o‘tkazish va aniqlashtirish talab etiladi. Masalan, “Qahramon to‘g‘ri yo‘l tutdimi?” savoliga “Ha, chunki u yaxshi bola” javobi baholash uchun yetarli emas. “Ha, chunki u do‘stining yo‘qolgan daftarini topib, dars boshlanishidan oldin qaytardi” javobi esa voqea bilan asoslangan. O‘qituvchi “Bu ishning do‘stiga qanday foydasi tegdi?” degan qo‘shimcha savol bilan izohni chuqurlashtiradi. Bunday kichik dialoglar fikrni asoslash madaniyatini asta-sekin shakllantiradi. Taklif etilgan topshiriqlar har bir o‘quvchida bir xil natija beradi, deb bo‘lmaydi. O‘qish tezligi, so‘z boyligi, oiladagi mutolaa muhiti va o‘qituvchining savol berish mahorati natijaga ta’sir etishi mumkin. Kelgusida ushbu modelni bir necha sinfda sinovdan o‘tkazib, dastlabki va yakuniy yozma javoblar sifati, dalil keltirish chastotasi hamda mustaqil xulosa chiqarish darajasini qiyoslash zarur. Bunday kuzatuv metodikaning samaradorligi haqida ehtiyotkor va asosli xulosa chiqarish imkonini beradi. 4-sinf o‘qish savodxonligi darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish matn mazmunini tushunishdan boshlanib, fikrni dalillash va baholashga olib boradigan izchil ta’limiy jarayondir.

Matnli-tahliliy topshiriqlar o‘quvchini tayyor javobni eslab qolishga emas, matn bilan mustaqil ishlashga undaydi. Ayniqsa, “Nega shunday deb o‘ylaysan?”, “Matndan qaysi dalilni keltira olasan?”, “Boshqa izoh bo‘lishi mumkinmi?” kabi savollar fikrning asoslanganligini kuchaytiradi.

Tezisda taklif qilingan to‘rt pog‘onali topshiriqlar tizimi badiiy va axborot matnlarining xususiyatlarini hisobga oladi. “Fikr–dalil–izoh” modeli esa og‘zaki va yozma javobni izchil tuzishga xizmat qiladi. Baholashda faqat yakuniy javobga emas, uning qanday asoslanganiga ham e’tibor qaratish maqsadga muvofiq. O‘qituvchining vazifasi o‘quvchi o‘rniga hukm chiqarish emas, balki matnga qaytish, tekshirish va mulohaza qilish uchun qulay pedagogik sharoit yaratishdir.

Bu yondashuvni muntazam qo‘llash o‘quvchilarning o‘qib tushunish, muloqot va mustaqil qaror chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin. Biroq bu natijalarni empirik tajriba bilan tekshirish keyingi tadqiqotlarning muhim vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mullis, I. V. S., Martin, M. O. (eds.). PIRLS 2021 Assessment Frameworks. Boston College, 2019. https://www.moe.gov.ae/Ar/ImportantLinks/InternationalAssessments/Documents/PIRLS2021/PIRLS2021_Framework.pdf

2. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris: OECD Publishing, 2019. https://doi.org/10.1787/b25efab8-en

3. Dewey, J. How We Think. Boston: D. C. Heath & Co., 1910.

4. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

5. Fisher, A. Critical Thinking: An Introduction. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

6. IEA. Putting PIRLS to Use in Classrooms Across the Globe: Evidence-Based Contributions for Teaching Reading Comprehension in a Multilingual Context. 2022. https://teachertaskforce.org/sites/default/files/2022-10/2022_IEA_Putting-PIRLS-to-use-in-classrooms-across-the-globe_EN_0.pdf

7. Qosimova K., Matjonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Noshir, 2009.

8. Raximova M. A., Turg‘unboyeva Y. S. 4-sinf o‘qish savodxonligi darsligida o‘quvchilarning matn asosida dalillangan fikr bildirish ko‘nikmasini rivojlantirish. Respublika ilmiy-amaliy anjumani, 2026, 225–228-b. DOI: 10.5281/zenodo.23314945.